

7 572/37

Notitia de praecipuis officiis regnorum Croatiae, Slavoniae et Dalmatiae.

(Kritičke skice iz XVIII. stoljeća o hrvatskoj upravi).

Predavao u svečanoj sjednici Jugoslavenske akademije 26. maja 1920.

pravi član MILIVOJ MAUROVIĆ.

Sačuvala nam se u rukopisu radnja iz druge polovice 18. stoljeća pod natpisom „De praecipuis officiis regnorum C. D. S.“: kratke su to bilješke o postanju i historijskom razvitku najvažnijih službi hrvatskog kraljevstva, to jest o službi podbana, protonotara, zemaljskog kapetana, banskog namjesnika, o banskim konferencijama i o zemaljskoj blagajnici.¹⁾ Vrlo je vjerojatno, ako i nije posve sigurno, da taj spis potječe od Nikole Škrleca Lomničkoga, protonotara, kasnije savjetnika hrvatskog namjesničkog vijeća, konačno velikog župana županije zagrebačke, jednog od najobrazovanijih plemića hrvatske prošlosti. Taj opsegom kratak, ali sadržajem vrlo bogat spis držim da je vrijedna historijska radnja, osobito za vrijeme druge polovice 16. stoljeća. Posavjetovavši se s profesorom Klaićem odlučio sam prirediti izdanje za štampu s prijevodom i kritičkim komentarom. No posao se zategnuo kroz godine. Morao sam pretraživati u arhivima, da nađem podatke, po kojima je autor radio, a mnogo toga nijesam našao u Zagrebu, te bi trebalo svakako tražiti bar i u državnom arhivu u Budimu, a to mi je već od dulje vremena gotovo nemoguće. Moram priznati, da sam još dosta daleko od cilja, što sam ga sebi stavio; dopuštam, da bi druga sila bila za to vrijeme dalje došla, ali neka se uvaži i to, da sastaviti kritički komentar ovakovoj radnji znači ispitati historiju velikog dijela našeg državnog prava kroz mnogo stoljeća, i to baš onog dijela, koji je dosada najmanje obrađen t. j. unutrašnje

¹⁾ Ostavljajući sve detalje o rukopisima za svoj kritički komentar, navodim ovdje signature najboljih rukopisa, kojima sam se služio: Akademijski III. d. 20 (Bibliotheca historica). Sveučilišni: a) R 3235. b) R 3327. c) R 3554. d) R 3942. (ovaj je posljednji nepotpun bez poglavlja o konferencijama i zemaljskom eraru). U citatima pozivam se ovdje na najčitljiviji i najpregledniji rukopis sveuč. R 3235.

uprave. Bude li života i vremena, nastojat će svakako, da taj posao kraju privedem. Bit će ipak, mislim, dobro, da već sada ovim predavanjem upozorim na rečeni spis našu javnost, a napose krugove, koje zanima naša pravna i kulturna povijest uopće.

Htio bih u ovom predavanju karakterizirati Noticiju i općeno ocijeniti njezinu vrijednost. Ogleđavši je prvi put, nametnula mi se misao, nije li to politički tendenciozna radnja o staroj našoj upravi, kakva je i suvremeni joj spis hrvatskog pravника Benedikta Krajačića pod natpisom: *De dignitate banali et consistentia regnorum Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, koji sam poznao, a kojemu je glavna svrha dokazati, da bi najbolje bilo reorganizirati upravu u hrvatskim županijama posve prema ugarskima, dokinuti centralnu blagajnicu ove kraljevine (*Cassa vel aerarium regni*) te decentralizirati autonomnu financijsku upravu po županijama. No brzo sam se uvjerio, da je Noticija djelo posve druge vrste: ona je u prvom redu historijska radnja. To doduše ne isključuje, da ne bi mogla imati i praktičku političku tendenciju. Imademo i u našoj literaturi pravno-povjesnih radnja, starih i suvremenijih Noticiji, koje idu za praktičkopoličkim ciljem. Pomislimo samo na rad hrvatskoga historika Krčelića, koji često obrađuje isti predmet, koji i naša Noticija, redovito ide za tim, da historijski utvrdi pa, ako je moguće, i proširi prava krune. Mogli bismo ga, mislim, nazvati dvorskim pravnim historikom. Noticija se razlikuje i u pogledu svoje tendencije. Naš pisac hoće kritički ispitati i prikazati historijski razvitak važnih državopravnih uređaba: on ih, istina, mjestimice i kritizira, ističe zloporabe, želi reforme, ali mislim, da objektivan sudac mora priznati, da mu je kritika ponajviše opravdana i da bi promjene, koje želi, bile doista u interesu uprave ove kraljevine. Da to opravdam, referirat ću potanje o nekim poglavljima Noticije. Izabrao sam poglavlja, u kojima autor ujedno kritizira državopravne uređbe i prilike, jer su ona najzanimljivija i jer držim, da najbolje karakterišu cijelu radnju.

U poglavlju o protonotarskoj službi ističe autor, da su protonotari vrlo loše upravljali povjerenim im arhivom kraljevine, pa da je njihovom krivnjom izgubljeno mnogo dragocijenih spomenika. Tako su godine 1668. u ostavini preminulog protonotara Zakmarđyja nadene samo tri knjige saborskih zapisnika, i to tri posljednje počev od godine 1565. Njegova je udova izjavila, da su druge knjige raznijeli neki Banić i drugi ljudi. Kad je ovako propalo

prelijepo blago arkiva, moramo, jadikuje pisac, za dobu prije godine 1565. lutati u tmuni, pa tako i same početke našega staleškoga uređenja ispitivati s pomoću konjektura, osnovanih na fragmentarnim podacima, što ih tu i tamo nahodimo. Više nam Noticija o tom gubitku ništa ne pripućuje. Mnogo sam o tim izgubljenim knjigama tražio u našem arkivu potanjih obavijesti, ali sam ih dosta malo našao. Na onu izjavu Zakmardyjeve udovice izabrao je sabor 6. novembra 1668. odbor, koji je ovlašten, da od Banića i od drugih lica, koja mu rečena gospoda označi, zatraži raznesene njezine stvari i isprave kraljevine, pa ako ih ta lica bez dovoljne isprike ne bi izručila, da ima taj odbor izreći osudu i provesti ovrhu po propisima, koji se uporabljaju protiv onih, koji neovlašteno drže tuđe isprave. U saborskom zapisniku od 22. augusta slijedeće godine čitamo, da je Banić umro, pa je sabor odredio, da njegova ostavina ima ostati pod zatvorom, dok se ona stvar ne uredi. U spisima od nekoliko godina iza toga nijesam našao o njoj ni spomena. Tek pod 1. sprnja 1675. zabilježeno je u sabor. zapisniku, da je protonotar Vagić od udove preminulog protonotara Patačića (nasljednik Zakmardyjev) primio škrinju, u kojoj su se nalazile samo tri knjige, spisi pisani po protonotaru Patačiću, i ništa drugo. Tom prigodom obnavlja sabor svoj zaključak od 6. novembra 1668. te određuje, da ima protonotar Vagić sa dvojicom podžupana zagrebačkih postupati protiv onih, koji drže isprave nestale iza Zakmardyja. Nijesam našao nikakva traga uredovanju toga saborskog odbora. Tek poslije šest i po godina izjavio je nasljednik Vagićev u saboru (zapisnik od 6./II. 1681.), da je od baštinikâ svoga predšasnika primio samo tri knjige kraljevine (tres libros regni), pa da za više ne odgovara ni on ni njegovi baštinici. Čini se, da je stvar posve zaspala ili je bar svakako potraga za izgubljenim knjigama i ispravama ostala bezuspješna.

Mimogred pominjem, da po sabranim podacima što sam ih našao u saborskim zapisnicima, nijesam mogao stvoriti siguran zaključak, da Zakmardyjeva ostavina nije vratila jednu ili više baš takovih knjiga, u kojima su se bilježili saborski zaključci. Istina, te knjige zovu se redovito libri regni, ali smetaju me saborski zaključci od 4. i 5. aprila i 29. augusta 1644., stvoreni dakle 24 godine prije Zakmardyjeve smrti, u kojima se veli, da je i udova protonotara Crnkocija vratila 3 knjige, pa se od nje nije ništa više tražilo, a saborski zaključci od godine 1644. kao i oni

od 1668. zabilježeni su u istoj, i to u 3. knjizi računajući od godine 1565., s kojom se začinje prva sačuvana knjiga. Nijesam našao dokaza, da je uopće još bilo starijih takih knjiga ili pače više njih, u koje su se pisali saborski zapisnici. Svakako toliko stoji, da Zakmardyjeva ostavina nije vratila pokojniku povjerena arhivalija, i da iza njegove smrti nema nikakvih knjiga starijih od godine 1565., starijih saborskih zapisnika, kaošto ih nema ni danas u našem arhivu²⁾.

²⁾ Evo sve, što sam našao o tim izgubljenim knjigama saborskih zapisnika u sačuvanim protokolima. U zapisniku sabora zabilježenom pod 4. i 5. aprila 1644. čitamo, da je podžupan županije zagrebačke Krsto Balogović u ime udove preminulog protonotara Crnkocija predao saboru: *certas litteras et litteraria instrumenta librosque binos et sigillum regni apud defunctum protonotarium habita — — — super qua etiam ipsa domina relicta tamen prius superinde per dominum praepositum et mag. protonotarium revisione in proxima futura congregatione hujus regni quieta et expedita pronuntiabitur.*

U zapisniku nadalje od 29. augusta 1644. čitamo: *Dom. relicta def. olim prot. Gabr. Cherhocy super duobus regni libris — — — et literariis instrumentis regni in proxima praeterita congregatione regno restitutis et insuper pro tertio regni libro postmodum moderno protonotario per ipsam assignato libera et absoluta pronuntiatur.*

Nadalje pod 6. novembra 1668.: *et quantumvis generosa Anna Svirčić antenotati cond. Johannis Zakmardy protonotarii et exactoris regni relicta vidua certos tres libros saepofati regni hic produxisset; quia vero plura producenda desiderantur, quae eadem vidua partim per egr. Gregorium Banić accepta partim per alios quospiam coram infra scriptis dominis deputatis et exmissis clarius denominandos distracta praetendisset — idcirco statuitur, ut modernus dom. protonotarius cum gen. Nicolao Gothal et dicto Francisco Abanthy vicecomitibus com. Zagrabienensis vigore praesentis statuti certificata tam ipsa vidua quam suprafato Gregorio Banić et reliquis interessatis tam et ejusdem dominae relictae distractas et acceptas quam litteraria instrumenta regni ab eodem Gregorio Banić et reliquis interessatis exigendi plenam et omnimodam habeant facultatis autoritatem. Et nisi eadem litteraria instrumenta ac alia requisita supra scriptis dominis exmissis resignaverint nec etiam juxta deliberationem eorundem exmissorum suprascriptus G. Banić aliique interessati sese sufficienter superinde expurgaverint — extunc de iisdem ipso facto iudicium et executionem juxta articulos contra apprehensores et detentores litterarum alienarum conditos impendere possint ac debeant.*

Zapisnik od 22./VIII. 1669.: *Quantum vero ad defunctum G. Banić res ipsius apud testamentarios executores ejusdem sub aresto maneant, donec eadem domina coram deputatis probare et liquidare valeat juxta quorum liquidationem iidem domini eodem negotio deputati iudicium, executionem cum plenaria facultatis potestate impendere possint atque valeant.*

Zapisnik od 1./VII. 1675. *Ad propositionem domini moderni magistri protonotarii (Vagić) occasione litterarum litteraliumque instrumentorum factam, cum in cista regni a domina relicta mag. Nicolai Patačić protonotarii eidem moderno domino protonotario assignata non nisi tres libros et solas dumtaxat expeditiones co-*

Načinom, koji odaje stručnjaka, prikazuje se u Noticiji žalosno stanje arkiva i u vrijeme, kad je ta radnja pisana. Spisi da su razbacani i pomiješani tako, da ih je vrlo teško urediti, a koliko je toga izgubljeno! U saboru sazvanom 16. marta 1744. zaključeno je, da se arkiv uredi, izabran je u tu svrhu arkivar Ladislav Kiralj s plaćom od godišnjih 300 for., pa mu je sabor dao informaciju, kako ima raditi, da arkiv uredi, ali je ta uputa tako rdava, da je novi arkivar našoj zemlji najviše tim koristio, što nije ništa radio³⁾. Pisac zatim ističe, kako bi se imali urediti spisi i sastaviti indeks. Konačno dodaje, da bi taj posao mogao izvesti jedino protonotar, koji bi doista zavrijedio vječnu hvalu, kad bi taj posebni trud žrtvovao domovini.

U poglavlju o službi banskog namjesnika razlaže pisac u odljem odlomku, kako je od velike štete bila uprava ovakvih funkcionara. Misli napose na banskog namjesnika za duljeg izbivanja banova. Evo o tom najprije nekoliko riječi iz same Noticije: „Kad su banovi stali sami imenovati svoga namjesnika, određivali bi im po volji vlast. Bilo ih je, koji su većim ovlaštenjem primili tu službu; češće bi ipak ban tako ograničio vlast svoga namjesnika, da bez njegove privole nije mogao ništa raditi. Stoga baš malo da nije ova za nas uvijek kobna služba upropastila samo kraljevstvo. Banovi naime izbivahu, i to ponajviše dulje vremena, zabavljeni višim poslovima, pa ako bi nastalo kakvo zlo, nijesu mogli lokumtenenti pomoći, a kada bi, kako to redovito biva, uslijed krsmanja zlo poraslo, često bi banovi prekasno iz daleka pružali pomoć. Novljanski poraz, koji smo godine 1714. pretrpjeli pod banskim namjesnikom Draškovićem i koji se

ram eodem olim protonotario factas et quovis modo emanatas registraliter se coram domino vicebano recepissee exposuisset, reliquorum vero protonotariorum nullas. Zatim slijedi gore citirani zaključak od 6. novembra 1688., za koji se veli da još nije „in effectum deductus“ pa da ga imade provesti sadašnji protonotar ascitis sibi duobus vicecomitibus comitatus Zagrabienensis.

³⁾ Saborski zaključak od 16. marta 1744. glasi: Cum eg. Ladislaus Kiraly, archivista regni, infra scriptum in facie praesentis congregationis deposuisset juramentum, hinc ut munio suo fungatur decernitur. Cui ut eo fidelius in iis, quibus sua necessaria videbitur informatio, suum sensum statui publico aperiat, pro duobus annis et pro singulo quidem in florenos 25 auctum et insimul ad florenos 300 reductum et a dato praesentis congregationis ordinatum jam currere incipiet salarium (Protocolla cong. VII. p. 246.). — Instrukciju, koja se u tekstu pominje, dao je sabor novomu arhivaru zaključkom od 24. aprila 1744. O tom vidi Laszovski, Kralj. hrv.-sl.-dalm. zem. arkiv. Vjesnik kr. h. s. d. zem. arkiva I. p. 4. 5.

može opravdano porediti s mohačkim porazom, strančarski sukobi državljana, gdjekada do krvi i mrtvih glava, koji nastaju osobito u takvo vrijeme, šteta, koja se nanijela starim slobostinama kraljevine — to su, možemo reći, spomenici za nas uvijek kobna banskog namjesništva. Godine pak 1756. malo da nije to bansko namjesništvo izbrisalo i samo ime kraljevine. Ono je ostavilo doista tako žalosne tragove, da se ne će zaboraviti ili nikada ili samo nakon duga vremena uza sretnije prilike⁴⁾. Obazrevši se zatim posve ukratko na unutrašnje političke prilike hrvatske u godini velikih seljačkih buna 1755. pa ocrtavši s nekoliko riječi same te bune i njihovo ugušenje, prikazuje naš pisac potanje posljedice tih događaja, da pokaže, kako je izbivanje bana u ovo kritičko vrijeme glavni razlog, da je, kako on veli, kraljevina došla na rub propasti.

Mislím, da ovo prikazivanje nije posve objektivno. Istina je dođuše, da je često i trajno izbivanje banova naših bilo krivo mnogomu zlu u javnom životu i da se to osobito opet pokazalo u događajima rečene godine, ali ne prosuduje se ovdje objektivno krivnja lica, na koja za izbivanja banova pada odgovornost za djela javne uprave. Da to obrazložim, prikazat ću ovdje najprije u što kraćem opsegu prilike, o kojima se ovdje radi, onako, kako sam sebi o njima stvorio sud kombinirajući navode našeg pisca s drugim suvremenim vrelima, a napose s Krčelićevim *Annua*.

Ban Karlo Baćani bio je trajno odsutan, a namjesnik njegov i nećak Adam Baćani, mladić od jedva 24 godine, slabo je bio spreman, da upravlja zemljom. Sam ban odredio je, da on ima u svemu slušati podbana i protonotara. Faktički su vladali kraljevinom podban Ivan Rauch, protonotar Adam Naisich, varaždinski podžupan i punomoćnik (plenipotentarius) erdedijanski Josip Rafaj te zemaljski blagajnik Ivan Bužan. Krčelić zove tu četvoricu bogovima Hrvatske⁵⁾, a iz obilatih vijesti, što nam

⁴⁾ Vidi *Notitia officii Locumtenentiae banalis*, i to početak odlomka pod natpisom: *Autoritas officii et tristes ejus effectus* (Sveučilišna b. R. 3235 p. 78).

⁵⁾ In *conferentiarum altera* baro Stefan Patachich colonellus et in *confiniis commissarius varias ex officio difficultates proponens tale ad eas accepit responsum, ut videret facile eo vota plurimorum tendere, quatenus officio vale daret. Vir perspicax observavit praepotentias et Josepho Raffay 700 fl. officii commissariatatus designari, mortuo locumtenente Erdödyo cum vidisset Adamum Bathayan, hominem juvenem ac vix 24 annorum constitutum a patruo bano ea lege locumtenentem, ut a vicebano Rauch et Naisichio (protonotario) totus dependeat ipsisque in omnibus obediat* (Krčelić, *Annuae* pag. 117.). Quoniam favoribus de-

ih je o tim godinama zabilježio, jasno se razbira, da su navedeni „bogovi“ vladali hrvatskim svijetom imajući pred očima poglavito svoju vlastitu korist⁶). Posve je prirodno, da se protiv te vlade digla opozicija: na čelu su joj bili advokati Ladislav Lukavski i Benedikto Krajačić te prisjednik tabulae judiciariae Ivan Juršić. Ti nezadovoljnici, kako ih naš pisac zove, čekali su samo zgodu, da se obore na spomenute mogućnike. Zgode su pružile seljačke bune, koje su se počele u varaždinskom generalatu, pa odonud prešle na susjedne krajeve teritorija pod banskom vlasti. Nije ovdje mjesto, a nijesmo ni zvanj, da prikazujemo tečaj toga ustanka⁷). Istaknut ćemo samo, da je postao vlastodršcima i svemu plemstvu vrlo pogibeljan, pa se ono i silno uzbunilo. Banski namjesnik nije ništa poduzeo: kako mu je vlast bila ograničena od samoga bana, nije se usudio, dok mu on ne dopusti, da povede vojsku protiv seljaka. Međutim su oni opljačkali i popalili mnogo plemićskih dvorova. Sastala se bez lokumtenenta banska konferencija pod predsjedništvom zagrebačkog biskupa te odredila, da podban ima sa banderijima i plemstvom pozvanim na oružje ugušiti bunu. Krčelić je zabilježio, da je konferencija naročito

orum Croatiae videlicet Johannis Rauch vicebani, Adami Naisich protonotarii, Johannis Busan exactoris dominus Josephus Raffay, ex sorore Busanii filius tutelatae Naisichianae dominae Annae Skerlecz maritus, iisdem diis adscribendus (ibid. pag. 118.). Isporedi Smičiklas, Krčelić Annae XV. Ivančan, Buna varažd. generalata itd. p. 2.

⁶) Krčelić pripovijeda, kako je Rafaj prigodom popisivanja zemalja i podanika vlastelinstva rasijskoga i kuzminečkoga, usprotivivši se mnijenju drugih komisara, među kojima je bio i Krčelić, izjavio: Et si hoc opus steterit conscriptores praecipue dominum Kercselich et Petkovich diurnum nunquam habituros promisit, quod tantam confusionem eidem causaverint. Ira fecit eum multa fari et arcaniora prodere, quod ipse quartus sit, penes quos regnum stare ret, sitque missus pro gubernatore et regula omnium, et scire me debere ac ipsi comiti Patachich si volo dicere in manu ipsius et praemissorum suorum (Rauch, Najchich, Busan) magnates omniaque stare et nos ita agere debere, ut illi volunt. Ipsos prostravisse clerum, magnatem baronem Patachich, quod iisdem saepius respondisset, exturbasse ex officiis, locumtenentem talem procurasse, quem regerent. Cancellarium Hungariae superasse, pluraque talia (Ibid pag. 144).

⁷) Glavno publicirano vrelo za historiju toga seljačkog ustanka jest: Krčelić, Annae, osobito godina 1755. i 1757. Najopširnije prikazuje tu bunu Ivančan u svom spisu: Buna varaždinskoga generalata i pograničnih kmetova godine 1755. (Vjesnik kr. hrv.-sl.-dalm. zem. arkiva IV. 3, 4. V. 2.). Osim Annuama služio se pisac i mnogim drugim vrelima, što ih je prikupio, a napose arhivom baruna Raucha. Tečaj i posljedice ove bune prikazuje ukratko Smičiklas, Povijest hrvatska, sv. II. 33. 4.

ovlastila podbana, da kazni buntovnike ne praštajući nikomu, ali kasnije se to poricalo⁸⁾. Bilo kako mu drago, plemićska vojska pod vodstvom podbana nije samo ugušila bunu, već se i krvno osvetila jadnim seljacima. Nesamo da je okrutno poubijano mnogo seljačkoga svijeta, već mu je razgrabljena i stoka i ostala sirotinja. Neka bude još samo spomenuto, što je Krčelić zabilježio, da je svaki plemić, koji je učestvovao u podbanovoj ekspediciji, dobio dio plijena izuzevši njegova brata Krstu i Nikolu Škrlca, ali je dio Škrlčev želio odnijeti „titulo affinitatis“ podžupan Rafaj, muž njegove sestre⁹⁾. Tom prigodom opljačkano je i dobro isusovaca Tkalec, pa je velika šteta nanesena isusovačkomu kolegiju u Zagrebu kao vlastelinu toga dobra. To je skrhalo vrat hrvatskim „bogovima“. Isusovci radeći sporazumno s Lukavskim i s njegovom strankom, koja im se umah rado pridružila, tražili su zadovoljštinu u banskoj konferenciji, pa kad je nijesu dobili, obratili su se svojim putem na kraljicu. Govorilo se, da je u toj stvari intervenirala i sama rimska kurija¹⁰⁾.

Kraljica je upućena, da vlastela u ovoj zemlji silno tlače svoje podanike, ali i drukčije da se vrlo rdavo vodi uprava, pa da je stvar savjesti svemu tomu doskočiti. Poslano je u Zagreb posebno kraljevsko povjerenstvo pod predsjedništvom grofa

⁸⁾ *Aberat comes locumtenens , facta praemissa confestim ad eum perscribuntur, eo autem nil respondente et tumultuantibus in dies majora majoraque damna inferentibus seseque argentibus sub episcopi Zagrabiensis praesidio Zagrabiæ conferetiae habitae sunt vicebano Johanne Rauch, vicecomite Josepho Raffay, exactore regni Johanne Busan aliisque qui Zagrabiæ erant concurrentibus*

Scriptum locumtenenti. Tum generalis ordinata insurrectio banderia videlicet aliique nobiles sub vicebani Johannis Rauch ductu ne regnum totum in favillas abeat. Permissum quoque (quamvis negatum postea), ut in rebelles animadvertatur et parcatur nemini.

Rapiebant primo boves, vaccas, vitulos, equos, sues, caballas omnemque animalium speciem, et quae pro usu necessaria non erant, intra se dividebant, ut, exceptis Nicolao Skerlec et Christophoro Kereselich, fuerit nemo, qui ex his rapinis partem non excepsisset. Immo domini Skerlec portionem affinitatis jure vicecomes Raffay tollebat (Annuae, 164).

⁹⁾ *Vicebanus transiens ad bona Jesuitarum Tkalecz vocata, atque in ipsam pervenit curiam suamque fixit residentiam. Vinum, quod Jesuitarum erat, et a tumultuantibus relictum seduxit exposuitque praedae. Boves Jesuitarum pro se accepit, verbo non tantum eorum colonos, sed ipsos Jesuitas rebus eorum privavit (Annuae, 165.).*

¹⁰⁾ *Ut ipse mihi postea aperuerit rector (collegii Zagrabiensis Jesuitarum) a Romana curia negotium fuisse Augustissimae commendatum ac sub onere plane conscientiae, quod etiam in mandato regio suo modo insinuari visum (Annuae, 168.).*

Althana, čakovačkog vlastelina i podpredsjednika kraljevske češke kancelarije, da sasluša tegobe kmetova protiv vlastele i da uopće ispita unutrašnje prilike kraljevine. Kad je Althan stigao u Zagreb, približila mu se posredovanjem isusovaca Lukavskijeva stranka, pa je kraljevsko povjerenstvo uređovalo pod njezinim uplivom. I kasnije, kad je Althan ostavio Zagreb, ostaje ona s njim u savezu te neko vrijeme iza kulisa utječe kod dvora na rješavanje hrvatskih posala. Resultat uređivanja Althanova u Hrvatskoj bio je, da su seljaci dobili zadovoljštinu naknadom štete¹¹⁾, poniženjem plemstva pa padom podbana Raucha i podžupana Rafaja. Da se na put stane samovolji vlastele, uvedeno je privremeno urbarijalno uređenje te određeno, da se umah ima započeti spremanjem materijala za definitivno urbarijalno uređenje. Na osnovi Althanova izvješća zasnovao je dvor temeljitu reorganizaciju političkog uređenja Hrvatske. Htjelo se u prvom redu skučiti prava staleža te sabora, koji su uslijed Althanovih izvješća silno pali u nemilost dvora, pa da se uvede snažnija, u kraljevskom ministarstvu centralizirana, uprava zemlje. S tim je u savezu osnova reorganizacije političkog uređenja našeg kraljevstva, što ju je izradio i Althanu predao zagrebački kanonik Krčelić¹²⁾. Izradio je posebnu osnovu i advokat Benedikt Krajačić, prema svojim istaknutim gore nazorima, o kojima će biti još govora¹³⁾. Kako se u Noticiji naročito ističe, bilo se bojati, da će se hrvatske županije naprosto priklopiti Ugarskoj, pa da će tako nestati i samoga imena ovoga kraljevstva. To je onaj rub propasti, na koji je lokumtenencijska dovela Hrvatsku¹⁴⁾.

¹¹⁾ Ultra vero praemissis sententionatos per eandem commissionem fuere convicti stabales illi quinque sub tumultu rusticano officiales nempe vicebanus Raffay, Georgius Jellachich, Georgius Petkovich et Nicolaus Matlekovich in summa fl. Rh. tredecim milium ratione ea, ut vicebanus milia quinque, vicecolonelli singulus tria et supremus vigiliarum praefectus quivis unum pro praedis exolvat, at quae tam apud hos quam et alios restarent, restituerentur in natura. Alii su Matleković i Petković kasnije riješeni dužnosti, da plate odštetu (Annuae 184.).

¹²⁾ Smičiklas, II. p. 338., gdje nalazimo i kratak izvadak Krčelićevih osnova (vidi Annuae 177. i 178.).

¹³⁾ Izvadak Krajačićeve osnove vidi u Smičiklasu, Annuae p. 290. Nazori toga hrvatskoga politika o državopravnim prilikama domovine i prijedlozi, kako bi se imale sanirati, prikazani su u citiranom već spisu De dignitate banali itd.; bit će u ovom predavanju još opširnije o njemu govora.

¹⁴⁾ Suscipitur regulandorum ad normam Hungariae horum quoque comitatuum consilium deque banali ad instar locumtenentialis consilio erigendo atque adeo

Držim, da pisac ne sudi objektivno u toj stvari, kad izvodi, da su svemu krive intrige Lukavskijeve stranke i isusovaca, a nema ni prava, kad veli, da je Althanovo uredovanje zemlji donijelo više štete nego koristi¹⁵⁾, i da su njegovim nastojanjem bili progonjeni najvredniji naši državljani¹⁶⁾. Pogotovu nam se pak ne sviđa, kad čitamo u Noticiji: „Ispituje se marljivo (po Althanovoj komisiji) šteta, što su je nanijeli vjerni vojnici buntovnim seljacima, pa im se brižno naknaduje, a izdana je i zapovijed, da se buntovnim seljacima ima oprostiti naknada štete nanešene vjernoj vlasteli, jer kao da su tolikom svojom prolivenom krvi dali zadovoljštinu i za počinjenu štetu¹⁷⁾“. Pisca vrijeđa, da se nije od buntovnih kmetova tražilo, da i oni naknade štetu, što su je nanijeli vlasteli, već da im se to oprašta s obzirom na toliko seljačke prolivene krvi. Istina, prolivenom krvi ne može se kompenzirati imovinska šteta, što su je buntovni seljaci nanijeli vlasteli, ali treba imati na umu, da se ni naknadom štete, što su je dobili kmetovi, nije dala nikakva zadovoljština za okrutni postupak plemićske vojske i njezinih vođa, za ono ubijanje i mrcvarenje ne razlikujući krive od nedužnih. Ovakva se pitanja uopće ne mogu rješavati po načelima privatnoga prava o naknadi štete. Ja, kako sam već spomenuo, držim stalno, da je pisac Noticije hrvatski plemić Nikola Škrlec Lomnički, koji se u javnom životu naše domovine kroz nekoliko decenija 18. stoljeća isticao svojim zaslužnim radom i svojom učenošću. Uvjerio sam se iz njegovih drugih radnja, da je dobro poznao slobodoumne francuske pisce 18. stoljeća, pače da je donekle i usvojio njihova načela. Ali uza sve to nije se, prosuđujući položaj kmetova i njihov odnos prema vlasteli, uzvisio nad mišljenje svojih suvremenika i staleških drugova; držao je, da je hrvatsko plemstvo

extinguenda statuum autoritate, quin et applicatis ad Hungariam his comitatibus et abolendo fors ipso regni nomine cogitatur. Hi fuere postremi locumtenentiae fructus (Notitia R 3235. p. 86.).

¹⁵⁾ Razbira se to iz cijeloga ovoga odlomka Noticije, a napose navodimo mjesto, koje veli, da je novi ban Nadaždi: Krajachichium Lukavskiumque servitii regii praetextu tantum vindictam rerumque suarum promotionem quaevisisse ipsamque universim commissionem Althanianam vel ex data subsecuto eandem plebis Montis Claudii tumultui ansa majus servitio regio detrimentum quam commodum attulisse (Notitia R 3235. p. 89.).

¹⁶⁾ In tanta affligentis optimos quosque cives sustentata Althanii suorunque protectione Lukavskiana factione (citato 88.).

¹⁷⁾ Citato 86.

povrijeđeno u svojim pravima, pa se i on osjećao povrijeđenim u svom plemićskom ponosu postupkom Althanove komisije s plemstvom, koje je ostalo poniženo u očima prostoga puka.

Što se pak tiče njegovih izvoda, da je svemu kriv Lukavski i njegova stranka i da je Althan progonio najvrednije državljane, to ćemo, sudeći po Krčelićevim bilješkama, priznati, da su članovi rečene stranke mnogo iza kulisâ intrigirali, pa da su ih često i u političkom radu vodili sebični motivi, ali valja priznati, da je bila opravdana oštra opozicija protiv onih silnika, kojima pisac preblago sudi. Ukratko prikazujući događaje godine 1755. nije učeni pisac zatajio, da je i on hrvatski plemić 18. stoljeća¹⁸⁾.

U posljednjem poglavlju Noticije, u poglavlju o eraru ili blagajnici kraljevine, oštro se kritizira financijalno gospodarstvo u našoj domovini, pa ćemo još i o tom referirati.

Početak našega posebnoga — recimo autonomnoga — erara tražiti nam je u raspisivanju i ubiranju daća za podmirivanje posebnih potreba zemlje, n. pr. za dnevnice prisjednikâ oktavalnoga (banskoga) suda, za poslanike na ugarski sabor ili na kraljevski dvor, pa kako se ta daća raspisivala od seljačkih sesija, ognjišta ili dimova, zvala se dimnica (pecuniae fumales) dok se kraljevski porez — (stara kunovina, lat. marturina, lucrum camerae, subsidium) — konačno zove kraljevska dika (dica regia). U historijskom razvitku toga autonomnoga erara razlikuje pisac četiri stadija prema dobama ljudskog života. Do posljednje četvrti 16. stoljeća nalazi se naša blagajnica u dobi djetinjstva; tada se raspisivala samo malena dimnica. Godine 1574. uvedeni se haramije, zemaljski vojnici, koji su čuvali granicu kraljevine na Kupi i putove u gorama Očuri do Kalnika i Medvednici (Zagrebačka gora) do Moravča, protiv razbojničkih martoloza, pa je hrvatski sabor za plaću tih haramija raspisao dimnicu od 1 for. po sesiji. Tim se začinje doba mladenačke snage autonomnoga erara, koju pisac računa do god. 1593. Treća se perioda začinje tom godinom. Pošto su naime Turci iza svoje pobjede nad našom vojskom kod Bresta 1592. opustošili zemlju sve do Zagreba, odredio je kralj, da se ima i kraljevska dika upotrebiti za potrebe zemlje, i dodao još 10.000 for. iz ugarskog subsidija. To je muževno doba, doba

¹⁸⁾ Pisac Noticije nipošto ne opravdava Rauchovo postupanje, pače ga osuđuje (Noticija pag. 39. i 80.), ali svakako, kako rekosmo, sudi mu preblago. Možda su tu utjecale i rodbinske veze. Nikola Škrlec bio je zet podbana Ivana Raucha, a supruga podžupana Rafaja bila je sestra Nikole Škrleca.

napona snage hrvatskog autonomnog erara. Godine 1635. pridošla je u zemaljsku blagajnicu još i povišica kraljevske tridesetine, 1655. i polovica redovite tridesetine, a konačno god. 1751. još i krajiška emolumenta.

Nego otkad su uvedene posebne županijske blagajnice i blagajnici, zaključuje naš pisac ovaj kratki pregled historije našeg erara, stoji erar kraljevine na pragu krajnje starosti (ultima senectus), te mu po zakonu, koji vlada svim ljudskim uredbama, prijeti smrt, a tim i propast samoga kraljevstva, koje od rdave financijalne uprave već dugo strada¹⁹).

U komentaru, što ga spremam, namjeravam podvrći podrobnijoj kritici i to prikazivanje razvitka hrvatskog erara do autorovih vremena. Ovdje općeno samo ističem, da su historička data, što ih navodi, u glavnom u skladu sa saborskim zapisnicima, koji su autoru glavno vrelo. Dodajem, da se pod emolumenta confiniaria razumijevaju koristi od šumâ, maltâ, prevozâ, od točenja pića i drugih dohodaka ove vrste u banskoj krajini²⁰).

A sada da ogleđamo, kako pisac opravdava svoju optužbu protiv stare financijalne uprave. Prigovori se počinju fazom, koju zove mladenačkom dobom u historijskom razvitku hrvatskog erara, a kreću se poglavito oko uredbi zemaljskih vojnika, haramijâ. Daća, koja se raspisivala za plaću tih vojnika, vrlo je neuredno ulazila, zaostaci su se gomilali, a ni ono što je ubrano, nije se upotrebljavalo za podmirivanje javnih potreba. Vrhovni zemaljski blagajnici, exactores regni, ne polažu službene zakletve, a račune polažu samo prividno. Oni posve samovoljno upravljaju — često u svom privatnom interesu — zemaljskim financijama, gdjekada namjerice dopuštaju, da se nagomilavaju zaostaci, koje bi onda eksaktor, kad ostavi službu, u svoju korist utjerivao; ta masna služba bila je naime samo rijetkokad duže vremena u istoj ruci. Uza takove prilike morala se — staleži su to i sami tražili

¹⁹) Noticija pag. 110—113. Mjesto, koje ovdje navodimo, završuje se rečenicom :
 ac denique 1751. emolumentis confiniariis (sc. in cassam accedentibus) eo aetatis provec̃ta (sc. cassa regni) videtur, ut mirum non sit, si pro communi in rebus humanis mortalitatis lege ultima illi senectus ita immineat, ut dissolutis ejus membris constitutaque in singulo committatu privativa cassa quis novit quo successive administranda, postquam regnum jam diu afflixit, ipsi etiam fusa suo illud involvat.

²⁰) emolumenta confiniorum banalium, hoc est utilitas e silvis harumque, dum evenit, glandinatione et locorum telloniis, naulis, fiscalitatibus terrenorum aliisque ejusmodi istic evenientibus uti et aeducillis variisque, ut vocamus, exarendationibus. Krčelić, Notitiae prael. pag. 449.

— smjestiti u pogranične tvrđave tuđa vojska, koja je bila podređena generalnomu kapetanu karlovačkomu, dotično varaždinskomu. Strani vojnici okupirali su susjedna teritorija, pa su tako rasli vlast i teritorij varaždinskog i karlovačkog generalata na štetu banske jurisdikcije²¹).

Kad su poslije nesretne bitke kod Bresta onako znamenito porasli dohoci zemaljske blagajnice i sve više rasli, kako je spomenuto, nije se nipošto umanjila, već nasuprot znatno povećavala dimnica. Ali se financijalna uprava nije ništa popravila. Broj haramijâ samo je nešto povišen, i to prolazno tako, da ih je jedva dovoljno bilo za stražu na Kupi, te je na molbu staležâ (1597.) uvedena u Petrinji njemačka vojska. Pa i ti haramije, što ih je zemlja držala, veoma su neuredno dobivali plaće: od god. 1613. bilo ih je samo 300, a ipak im je zemlja godine 1640. bila dužna plaće za punih 28 mjeseci. Osobito je karakteristično, da su se haramije za zaostatke svoje plaće nagadali sa staležima i s banom, pa su se tako pogodili, da su banu darovali jedan, a staležima dva mjeseca plaće. Vjerojatno je, misli pisac, pogodili su se tako, da smiju pljačkati narod²²). Niti činovnicima kraljevine nijesu iz zemaljske blagajnice doznačene pristojne plaće, već se novac kojekako rasipavao, pa to rasipavanje pisac ilustrira nizom primjerâ iz 17. stoljeća.

Počasni dar, koji je kraljevina namijenila novomu kralju, ali je s obzirom na potrebe zemlje otklonjen, podijelili su staleži god. 1613. kao ženidbeni dar prigodom vjenčanja Krsti Erdödiu. Godine 1635. oproštena je na pet godina dika od dobara varaždinske isusovačke residencije, a 1641. isplaćeno je iz blagajnice zagrebačkomu jezuitskom kolegiju 800 for. ex lucro panni, to jest od dohotka, koji dolazi otuda, što se haramijama na račun plaće davalo sukno nabavljeno na veliko.

²¹) ut dissipatis pessima administratione tributis, nullo aut certe exiguo habito domestico milite, dum deinde vis Turcae, tam potentis inimici ingruit, ad exterarum provinciarum opem confugere, praesidia externo milite impleri oportuerit. Qui Carlostadiensibus aut Capronicensibus capitaneis subordinatus, dum vicina terrena occupat seque ita figit, ut postea vix educi possit — regnum et banus sua jurisdictione misere spoliatur, capitaneatus autem, seu ut nunc dicimus generalatus Carlostadiensis et Varasdinensis majora in dies sumit incrementa. Notitia p. 116.

²²) An non accumulatae cum saepissime alias tum in specie 1640. debitorum pro 28 mensibus haramiis stipendiorum restantiae; an non condonatus per eos propter admissam probabiliter in plebem grassandi licentiam unus quidem banduo autem statibus menses quasi quaestum de suis stipendiis cum statu publico exercent? (Notitia, p. 120).

Za uzdržavanje školâ oproštena je na tri godine dika podanicima varaždinskoga i zagrebačkog jezuitskog kolegija (1649.), a potonjemu darovan počasni dar, što ga je kralj radi siromaštva zemlje otklonio (1649.). Bilo je onda, veli podrugljivo pisac, vrijeme isusovaca, koji su svakako imali kojega mogućnika, dobro su ga bez sumnje plaćali, ali je došlo valjada s istih razloga i pavlinima vrijeme, pa je godine 1650. kmetovima lepoglavskoga, a godine 1658. remetskoga manastira oproštena dika, godine pak 1659. darovan je lepoglavskomu manastiru otklonjeni počasni kraljičin dar. Da bude više učesnika te darežljivosti, razdijeljen je god. 1645. ostatak od ubrane polovice tridesetine među biskupa, kaptol, isusovce, franjevce i grad Zagreb. Pisac naročito ističe, da su to samo neki primjeri od onoga, što je upisano u saborskim zapisnicima, a što tek da sudimo o onom, što se potajno izdavalo ili se bar nije usudilo zabilježiti u zapisnike!²³⁾

O računima, što su ih polagali eksaktori, dosta se malo pominje u javnim spisima, a nikada se nije dogodilo, da su komu zabačeni, pa da je morao zemlji što god naknaditi, dok je zemlja priznala godine 1682., da je Druškociju iz dobe njegova eksaktorata dužna 10.000 for.²⁴⁾ Da pokaže, kako se lijepo moglo izlaziti, navodi pisac, da je god. 1625., kad nije nitko htio primiti eksaktorata, preuzeo tu službu protonotar Patačić, koji je podmirio sve potrebe i još je dobio dobitak od samog sukna, što se davalo na račun plaće haramijama, 2.100 for. Godine pak 1662., za eksaktorata Zakmardyjeva, ušlo je iz istoga vrela 10.000 for. Otuda se može lako razabrati, koliko su toga dobitka predašnjih i kasnijih godina eksaktori odnijeli. Adam Oreški²⁵⁾ izjavio je, veli naš pisac, da je

²³⁾ Et haec omnia publicis inserta protocollis habentur, quid jam de eis, quae aut publico non constitentur aut eadem in protocollo referendi audacia non superfuit, licet existimare. Ea nimirum fuit iis temporibus aerarium administrandi ratio negligere finitima praesidia, officialibus regni nulla aperta stipendia constituere, plurimam autem per indirectas quasvis vias in publicum peculium grassandi occasionem praebere: neve sit quem nihil inde participasse poeniteat, aes publicum in alios etiam liberaliter diffundere (Notitia, 119, 120.).

²⁴⁾ Per haec tamen omnia quis unquam ab ipsa constituta aerarii regni origine ad haec recentiora usque tempora in rationibus succubuisse reperitur? Cum 1595. Druskozio 10.000 ab exactoratu suo se liquido teneri regnum confiteatur (Notitia pag. 121, 122.).

²⁵⁾ O njemu čitamo u Krčelićevim Annuama: Familiae nobilium vigeabant his temporibus istae: Adamus Oreszky, regni exactor et commissarius et postremo praeses tabulae judicariae. Vir omnino lectus et eruditus, fuit enim Bononiae alumnus et theologus, studio semper primus; postea mutato statu insignem se juristam reddidit,

eksaktor mogao sigurno svake godine za sebe spremi 2.000 for. Ne velim, zaključuje, da je svaki zbilja toliko spremio, ali je sigurno, da su pojedini eksaktori osigurali ekonomsko blagostanje svoga roda. Iz navedenoga jasno se razbira, da stoji ono, što smo ustvrdili, da je rđava uprava autonomnoga erara bila našem kraljevstvu nada sve pogubna²⁶).

A je li ta optužba opravdana? U glavnom je svakako istina, da se dosta rđavo gospodarilo zemaljskom blagajnicom. O tom ćemo se brzo uvjeriti, ako pregledamo sačuvane saborske zapisnike počev od 2. polovice 16. stoljeća. Mnogo više, negoli se u Noticiji samo primjerice navodi, našli smo tamo materijala, koji teško tereti financijsku upravu naših staleža. Namjeravam kasnije priopćiti sav taj materijal, ali ću već ovdje istaknuti, da moramo gdješto prigovoriti pojedinim navodima Noticije u tom predmetu. Historijske činjenice često se ne navode posve onako, kako ih prikazuju vrela, koja bar ja poznam; tako na pr. nijesam mogao naći, na čemu se osniva navod, da je god. 1613. sabor kao ženidbeni dar Krsti Erdödiu dao honorar, što ga je kralj otklonio; sudeći po riječima dotičnog saborskog zapisnika votirao je sabor taj dar neposredno Erdödiu. Nasuprot čitam u saborskom zapisniku, da je godine 1649. kralj darovao isusovačkomu kolegiju u Zagrebu namijenjeni mu počasni dar, a isto tako kraljica 1659. svoj počasni dar manastiru lepoglavskomu, a nije te darove otklonjene sabor s nova isusovcima dotično pavlinima darovao; pavlini su dapače oprostili zemlji jedan dio toga honorara. Istina je, da je god. 1645. sabor ostatak tridesetine razdijelio među biskupa, kaptol, franjevece i grad Zagreb, ali je pisac morao spomenuti, da je tomu dao povod strašni požar u Zagrebu, od koga su mnogo stradale crkve²⁷). Spo-

politicum quoque et a superioribus semper magni habitus, quamvis rivales non desisterint, qui virtutes etiam fraudes ac astutias interpretarentur. Proles masculas nullas, facultates autem amplas reliquit (Smičiklas, Krčelić, Annuae pag. 574, 575.).

²⁶) Nostra jam tempestate, quum in se ipsum Oreskius redivisset (nijesam dosada mogao konstatirati, što je tim autor htio reći) fl. 2.000 singulis annis exactorem tuto seponere potuisse spondit. Non aio singulos reipsa seposuisse, id enim nimium fuisset manifestum. Singulos certe exactores suam non postremo gentem stabilivisse constat. Ita, quod principio positum est, ex omnibus apparuit, maximam regno perniciem malam aerarii administrationem attulisse (Notitia, pag. 124.).

²⁷) Citirat ćemo kronološkim redom dotična mjesta iz saborskih zapisnika. U zap. od 13. februara 1613. čitamo: Honorarii nomine statuum horum regnorum solennitate nuptiarum spectab. ac magnif. domini comitis Christophori Erdödy etc. oblatum ex contributione regni persolvendum statutum est (Zemalj. arhiv, Protocolla cong. sv. II. pag. 106.).

menut ću ovdje općeno, da pisac ne sudi kleru baš uvijek objektivno. Razumljivo je, da nije zadovoljan s pravnim/faktičkim privilegovanim položajem toga staleža, a napose crkvenih redova u svoje doba, ali nije, držim, pravedno, što primjerice prigovara, da se isusoveima opraštala dika od njihovih dobara, ne uvažujući, da su oni držali vele važne za zemlju škole, pa se u saborskim zapisnicima često naročito ističe, da im se dotična pogodnost daje za gradnju, uzdržavanje i t. d. školá.

Ne stoji nadalje, da se u javnim spisima tako malo čita o računima eksaktorá, kako se ističe u Noticiji. Našli smo u samim saborskim zapisnicima mnogo više o tom predmetu i uopće o brizi sabora za poslovanje zemaljskih blagajnika tečajem 17. i početkom 18. stoljeća. Već ovdje budi napose spomenuto, da su se tražili jamci (fidejussores) za eksaktore, koji nijesu svojim imutkom pružali zemlji dovoljno sigurnosti, da će moći naknaditi eventualne manjke, koji bi rezultirali iz položenih računa. U zapisniku od 20. aprila 1610. čitamo, da su prigodom izbora Mihajla Vernića za eksaktora preuzeli jamstvo mnogi odlični plemići i javni službenici kraljevine, među njima podban Krsto Mrnjavčić. Godine 1682. izabran je eksaktorom Ivan Uzolin, pa su za njega preuzeli jamstvo grof Toma Erdödy i Đuro Gothal, podžupan varaždinski, a isti Uzolin, ostavivši službu eksaktora, preuze godine 1690. jamstvo za svoga nasljednika Danu Praunspersera. S tim u vezi navodimo, da je Mrnjavčić po zapisniku od 6. i slijedećih dana mjeseca augusta 1620. bio dužan kraljevini

Zapisnik od 4. maja 1645.: Reverend. domino epistopo Zagrabiensis in una parte, vero in altera collegio Zagrabiensi S. J., in tertia deinde patribus Franciscanis conventus Zagrabiensis, in quarta demum parte lib. reg. civitati Zagrabiensi pro combustis ipsorum ecclesiis reparandis universae restantiae mediae tricesimae libertinorum Zagrabiensium apud Daniel Rauch supremum tricesimatorem Nedeliscensem hocusque haerentes aequaliter dividendae et per ipsas partes tollendae ordinatae (Zemaljski arhiv, Protocolla congreg. III. pag. 73.).

Sab. zap. 30. juna 1649.: Honorarium serenissimo novo regi oblatum et collegio Zagrabiensi S. I. per Suam Serenitatem benigne collatum juxta transactionem per nuntios regni cum rectore ipsius collegii initam prima occasione solvendum decernitur (Protocolla cong. III. pag. 98.).

Nijesam mogao naći saborskog zaključka, kojim se kraljičin honorar darovao lepoglavskom manastiru, kako se u Noticiji veli, ali u zapisniku od 2. maja 1661. čitamo: Pro honorario reginalis Mattis ab hoc regno proveniente, sed per eandem reginalem Mattem ad monasterium Lepoglavense condonato dica ejusdem monasterii pro anno Dom. 1662., 1663., 1664, per status imponenda ordinatur reliqua ejusdem honorarii pars per patres regno est relaxata (Prot. cong. III. p. 186.).

364 for. u ime naknade, što ju je imao plaćati na osnovi maniranih računa eksaktora, za koga je bio jamac²⁸⁾).

Najopravdanija i najteža je svakako optužba protiv stare hrvatske financijalne uprave, koliko se tiče uzdržavanja zemaljskih vojnika. Napose ću ovdje istaknuti, da se nije nipošto samo jedamput dogodilo, da su se, kako Noticija navodi, ti vojnici za svoje zaostale plaće nagađali s banom i saborom. Ponavlja se to više puta; neisplaćena, zaostala zaslužbina haramijama stalna je malne rubrika u računima zemaljskih eksaktora. U posebnoj raspravi priopćujem sve, što sam našao u vrelima o hrvatskim haramijama, otkad su uvedeni pa do početka 18. stoljeća: ovdje budi samo konstatovano, da se doista rdavo upravljalo tom vele važnom uredbom.

Držim ipak, da pisac Noticije daleko pretjeruje izvodeći, kako je utjecala na razvitak vojne krajine nemarnost naše uprave glede uzdržavanja domaće vojske. Kako sam referirao, on misli, da su uslijed nedostatka domaće vojske i uvođenja njemačkih posada u

²⁸⁾ Sabor. zapisnik 20. aprila 1610.: Exactor dicea anni praesentis et solutor haramiarum eligitur nobilis Michael Vernich, civis Zagrabiensis, cum assecuratione tali, ut si quocunque casu et nomine per eum damnatum evenerit, infra scripti fidejussores de facto exsolvant, egregii nempe: dom. Christophorus Mernyavchich de Brezovicza, vicebanus, Balthasar Vragovich et Stephanus Patachich vicecomes Varsadinensis (i još više plemića), qui (scil. exactor) habebit salarium annuale florenorum 150 hungaricalium ita, ut a miseris colonis pro quietantiis nihil accipiat (Protoc. cong. II. p. 86.).

Zapisnik od 6. augusta 1620.: Denique ad intercessionem generosi Christophori Mernyavchich, vicebani regni, et respectu antiquorum ejusdem emeritorum servitiorum residuum illud 374 florenorum hungaricalium debitum, quo videlicet egregius Michael Vernich alias contributionum regni perceptor tempore rationis suae debito remansisset status et ordines regni eidem vicebano ita ut interessatos quoque haramia-regni contentos reddat, obtulerunt et donaverunt (Prot. cong. II. p. 159.).

Sabor. zapisnik od 9. aprila 1682.: Postquam eg. Christ. Druskoczy alias exactor hujus regni recenter evolutis diebus ex hac vita decesserit et regnum exactore carere nequeat, in ejusdem locum eg. Johannes Usolin per status et ordine electus est, et quia sufficiens pignus pro tali officio gerendo non haberet, ideo causationem firmam dare regno debet. Slijedeći dan: Pro domino exactore cautionem fidejussionariam ill. dom. comes Thomas Erdödy et Georgius Gothal vicecomes cottus Zagrabiensis in se assumpserunt, ita quod si eundem exactorem succumbere rationibus contingeret, neque haberet, unde regno satisfactio impenderetur, de bonis eorundem fidejussorum impendi possit (Prot. cong. IV. p. 349.).

U zapisniku od 13. februara 1690. veli se: Pošto se zahvalio eksaktor Usolin, postavljen je na njegovo mjesto Danijel Praunspurger, pro quo fidejussionem et cautionem exactor Johannes Usolin ultro et benevole in se assumpsit (Prot. cong. IV. p. 491.).

pogranične tvrđave sve više rasla teritorija i jurisdikcija varaždinskog generalata, na štetu banske vlasti. Nema sumnje, da bi bilo bolje za hrvatsko kraljevstvo, da se nijesu smještale tude vojske u pogranične tvrđave, ali nestatak domaće vojske nije bio nipošto glavni odlučan faktor u postanju i razvitku vojne krajine, već je to bila volja i nastojanje dvora, da je stvori, pa da od banske vlasti otkine što veće područje, kojim će posve slobodno, nezavisno od bana i hrvatskih staleža, vladati carske vrhovne vojničke oblasti imajući jedino pred očima ratne ciljeve i to nesamo protiv turske sile, već uopće ratne ciljeve u interesu dinastije.

Žaljenje Noticije radi rdave financijalne uprave hrvatskih staleža nije nipošto osamljeno. Čitali smo i drugih suvremenih spisa, koji je oštro osuduju. Upućujem ovdje napose na to, kako Krčelić u svojim „Noticiae praeliminares“ sudí o našoj upravi uopće, nesamo financijalnoj²⁹⁾. Ali u najgorem svijetlu prikazuje cijeli državopravni život hrvatskog kraljevstva, a napose financijalnu upravu advokat, kasnije i zagrebački notar Krajačić u svojem već spomenutom spisu, koji je doduše posve stranačke prirode, možda bi zaslužio i naziv političkog pamfleta, ali sadrži mnogu gorku istinu, a svakako je vrlo zanimljiv, pa eu istaknuti neka osobito obilježna mjesta iz toga spisa³⁰⁾. Dobro će to doći i za ocjenu naše Noticije, kojoj ćemo se opet vratiti.

Politički sustav hrvatskog kraljevstva, veli Krajačić, koje jedva zauzima prostor jedne veće ugarske županije, najbolje ćemo označiti, ako kažemo, da tom cijelom makinom vlada konfuzija. Nastoji zatim prikazati, kako tu makinu izrabljuje u svom privatnom interesu klika mogućnikâ, koju on zove „corpus aristocraticum“. U svakom malne zasjedanju ugarskog sabora traže hrvatski staleži, da se uspostavi banska vlast, okrnjena napose varaždinskim i kar-

²⁹⁾ Pag. 440. Cijelo dotično mjesto Krčelićevih *Noticiae praeliminares* navodim niže u prijevodu.

³⁰⁾ Poznati su mi rukopisi: Akademijski III. d. 20, (*Bibliotheca historica*), Sveučilišni, po kojem eu citirati i neka mjesta, R 3554. i rukopis Zemaljskog arkiva bez signature, na kojem čitamo zanimljivu bilješku: *opus isthoc originale prae manibus meis erat, quod intra scripta fiscalis Dikovich Julii reperi — est antiquum — dedi isthoc Exc. D. C. Bano Haller legendum — idem curavit pro se hocce describi — petiit attamen, ut eidem originale maneat et mihi hanc decopiatan medio sui secretarii Ferenzky scripturam invicem originali, dedit. 11. maj 1845. Thad. Ferich. Na istom je rukopisu pripisano, da ga je darovao arkivu ban Nikola pl. Tomašić. Čitao se dakle taj spis i u najvišim hrvatskim krugovima do najnovijih vremen i.*

lovačkim generalatom, ali kod kuće nastoji već od stoljeća, da bana što više skući, te on sada malne i nema druge vlasti u političkoj upravi kraljevine, nego da sebi imenuje podbana. Staleži da su prisvojili pravo izbirati kapetana kraljevine, komu pripada zapovjedništvo u banskoj krajini tako, da ban dobiva samo ime i čast od kralja, ali zapovjedništvo u krajini dobiva od sabora. Posve u svoje ruke dobili su staleži službu protonotara, koji je u početku bio svakako banov organ, ali ga ban samo predlaže, a sabor izabire, pa u Hrvatskoj nalazimo besmislicu, da protonotar kraljevstva, koji je dobio službu od staleža, u poslovima, što ih riješi ban, otprema spise pod banovim obiteljskim pečatom, a ne pod pečatom kraljevstva. Sve do najnovijih vremena, ističe dalje Krajačić — pisao je to oko godine 1759. — bori se plemstvo za uzdržanje tobožnjeg privilegija, po kojem da je čast velikog župana županije zagrebačke i križevačke nerazdruživo skopčana s podbanskom stolicom, to da služi uzdržanju autoriteta bana, koji imenuje podbana. Ali je „corpus aristocraticum“ uzeo u svoje ruke namještanje činovnikâ ovih županija; sve ih izabire sabor tako, da nemaju zahvaliti svoje namještenje ni banu ni velikomu županu t. j. podbanu, već saboru, u kojem odlučuje onaj „corpus aristocraticum“; a to vrlo štetno djeluje na upravu u te dvije županije, jer se županijski činovnici ne osjećaju zavisnima o svom velikom županu, koji ima voditi cijelu upravu. Naročito se ističe, kako je sve to s državnopravnog gledišta konsekventnije i za upravu bolje u ugarskim županijama, te u županiji varaždinskoj, virovičkoj, požeškoj i srijemskoj, koje su uredene posve prema ugarskima, pa bi to trebalo provesti i u ostale dvije hrvatske županije. Sva ta prava staleža, kaže se, osnovana su na privilegijima, ali kad se traži, da se ta privilegija pokažu, ne dolaze na vidjelo. Uopće u Hrvatskoj vrijedi više običaj od zakona, a privilegij više od zakona i samoga zdrava razuma. Trebalo bi, misli Krajačić, ili osnovati nov poseban dikasterij, koji bi poznao te hrvatske običaje i privilegije, da se kralj može njima služiti u hrvatskim poslovima — ovu bi oblast morala dakako uzdržavati Hrvatska, a tomu se protivi njezino siromaštvo — ili neka se i Hrvatska upravlja po općim ugarskim zakonima, jer će drukčije Hrvati i nadalje neprestano uznemirivati dvorsku kancelariju radi povrede tobožnjih svojih privilegija.

Osobito se ističe, veli Krajačić, da je jedinstvena blagajnica ove kraljevine nužna za uzdržanje banskog autoriteta, ali uistinu

služi ona samo interesima pojedinaca, da uvijek naime jedan od mogućnika ima masnu službu vrhovnog zemaljskog blagajnika, pa da se zemaljske financije drže neprestano u zbrei, što pruža zgodu hvatati ribe u mutnoj vodi, da može onaj corpus aristocraticum po volji iz zemaljske blagajnice dijeliti dnevnice, te trudom i znojem jadnoga puka stjecati prijatelje. Sam ban, za koga tobože brane opstanak jedinstvene zemaljske blagajnice, nema na financijalnu upravu drugog upliva, nego da predlaže saboru zemaljskog blagajnika; ali mogućnici znadu to uvijek tako udesiti, da ne bude predložen nitko izvan njihova kruga. Osim činovničkih plaća te troškova za vojsku na prolasku ne smije vrhovni blagajnik ništa isplaćivati bez zaključka sabora ili konferencijâ. Ban glede doznačivanja isplata iz blagajnice nema ni one vlasti, što je ima u ugarskim županijama podžupan.

Za „fundus contributionalis“ t. j. za temelj, po kom se raspisuje daća dimnica, odlučan je stari Codex, u kom su popisani dimovi, od kojih se plaća daća u trim hrvatskim županijama. Po njemu ima križevačka županija 224, varaždinska 500, a zagrebačka 536 dimova (fumi). Tomu se vjeruje kao koranu, a nitko ne zna, koliko zbilja ima tih dimova, kako se došlo do tog broja, niti se uopće znade, što je zapravo ta jedinica. Krajačić sve to naširoko raspreda te pokazuje, kako se za pokušaja regulacije poreznog temelja pristrano postupalo tako, da se za vlastelinstva, kojima se htjelo pogodovati, odredio manji, a drugima veći broj od faktičkoga broja dimova. Prikazuje zatim, kako i drukčije „corpus aristocraticum“, vodeći upravu samo u svojem interesu, nanosi zemlji silnu ekonomsku štetu³¹⁾. Najbolje bi bilo, misli, da se posve dokine za-

³¹⁾ Defectus industriae causa est (osim drugih razloga) praeclusio commercii cum omni alia gente praeterquam Hungara, quae iisdem rebus, quibus Croatia immo magis abundat, illata abundantia sua plebem Croaticam segnem signiorem redens, cujus praeclusionis non ultima causa fuit alia aristocratici status maxima sub auspiciis locumtenentis banalis comitis Ludovici Erdödy ne videlicet viae reparentur, quarum impracticabilitas tanta fuit, ut commercium omne impediretur, subditique fruges suas ad civitates venales adferre volentes iter, quod reparatis utcumque viis duabus horis conficiunt, ingruente vernali aut autumnali tempore die integra vix conficere potuerint indeque evenit, ut misera plebe (cujus in animalibus maximus thesaurus tam molesto itineri citra certam animalium jacturam se committere non audente, dominia nihil sollicita, pereant an conserventur animalia subditorum, medio eorundem tali potissimum tempore suas fruges ad loca distractioni oportuna promovere solita has pretio impracticabilitate viarum elevato distraherent, subditus vero impletis dominiali frumento civitatibus suum (frumentum) practicabiliiori via promotum obtrudere cogeretur, pro eodem pretium, quod rogato emptori dare placuit, accipiens. Na-

jednička hrvatska zemaljska blagajnica i služba vrhovnog zemaljskog blagajnika, pa pobija razloge, koji se navode za uzdržanje hrvatske zajedničke blagajnice, a to su napose zajedničke potrebe kraljevine, kakove su ceste i mostovi, koji služe interesima više županija, plaće prisjedniká banskog stola itd.

Zgražat će se neki, veli Krajačić, kako pojedinac privatnik može ovakovoj kritici podvrći odredbe, što ih čini cijela država — *factum totius status publici* — a tko je, pita Krajačić, ta država? Kad se kaže, da je u Hrvatskoj štogod odlučeno u ime države, to znači, veli on, da je zaključeno u saboru. Sada prikazuje, kako je sastavljen taj sabor, i ruga se načinu, kako se u njemu stvaraju zaključci. Odlučuju mogućnici, koji sjede oko stola na prvim mjestima, a plemstvu, okružujući taj stol, gdje sjede gospoda, ne preostaje drugo, nego da, ako hoće, aklamacijom odobri ono, što su gospoda zaključila³²).

veli smo ovo mjesto, koje sadrži tešku optužbu protiv uprave, koja hotice ne će pomoći jadnomu seljačkom svijetu, da se spasi od bezdušnog ekonomskog izrabljivanja svoje vlastele.

³²) quod quoties aliquid in regno Croatiae sub nomine status publici prodit, intellegi debeat in generali dominorum S. et O. regni Croatiae congregatione conclusum hi (sc. status et ordines) per publicatorias litteras vocati ad designatum a bano locum conveniant, quo licet clerus, supremi comites, magnates, nobiles, civitates et privilegiateae communitates convocentur. Tabulae tamen pro concessibus destinatae praeter banum et episcopum Zagrabiensem nemo assidet, nisi primi ex utroque latere supremi comites et magnates, qui ad summum tres comparere solent, post quos in dextero quidem latere duo canonici Zagrabienenses, duo Čazmensis, duo Paulini, duo Jesuitae, ad sinistrum vero vicebanus, protonotarius, vicecomites et notarii comitatum claudente tabulam comite terrestri campi Turopolja. Reliqui nobiles et ablegati civitatum communitatumque circa hanc tabulam stant aut sedent, primis quidem duabus tribusve consessuum diebus copiosiores, quodsi autem consessus in plures dies extrahatur, observatum fuit assidentes cum circumstantibus duodecim numerum non superasse In illis autem, quae seu in forma decreti ad instantias recurrentium aut alias instantaneae resolvuntur, uti in electionibus officialium comitatensium, plerumque vicebanus pronuntiat, remittatur ad viam juris vel dentur illi tot floreni, quia meretur, quod protonotarius notat pro compilando articulo. Ubi autem major suffragiorum solemnitas necessaria videtur dilaudato per vicebanum aut quempiam alium subjecto pro electione proposito reliqui assidentes audiunt, quid in superiori tabulae parte dicatur, audientesque hunc aut illum ad animam suam assumpsisse aut certe dixisse, quod per deum mereatur, illoque dignior in toto regno non habeatur — interrogatur primum pater rector, dein pater prior Lepoglavensis aut Remetensis, tandem canonici, quid videatur. Qui omnes religiosi audita interpositione divini numinis sacramentique fide subscribunt auditis; circumstantes ablegati et nobilitas spectatorum unico officium adimplentes in clamato ad tabulam verbo „vivat!“ possunt et ipsi et quamvis et contra suum sensum acclamare. (Sveuč. R 3554. p. 31, 32.).

Dodajemo još, da Krajačić ističe, kako je kralj veliku korist namaknuo narodu uredivši (regulacijom) bansku vojnu krajinu; napose naglasuje, da ta krajina može sada nesamo protiv Turaka, već i protiv drugih neprijatelja dati do 5000 izvrsnih vojnika, dok je prije mogla dati jedva 2000 nediscipliniranih, koji su bili na sramotu narodu.

Tim smo iznijeli najkarakterističnije misli Krajačićeva spisa, te možemo sebi stvoriti sud o vrijednosti njegove kritike hrvatskih političkih prilika. Dobro će to doći i za ocjenu suvremene Noticije, gdje i ona, kako smo prikazali, kritizira postojeće državne uredbe. Krajačić očito laska dvoru, a u drugu ruku hoće pokazati, kako sve zlo u javnoj upravi hrvatskoga kraljevstva potječe od sebičnog rada nekolicine mogućnika, protiv kojih se on bori. To je ona poznata nam borba između stranke Lukavski-Krajačić i stranke Rauch-Najšić et consortes.

Nije doduše ni pisac Noticije, kako smo istaknuli, bar po našem mnijenju, dosta objektivno prikazao neke prilike i odnose, ali mu je svakako kritika daleko objektivnija. Krajačić veli, da je kralj uredjenjem vojne krajine hrvatskomu narodu u neku ruku protiv volje nametnuo veliko dobročinstvo. I u suvremenom otprilike djelu Krčelićevu čitamo hvalospjev Karlu VI., koji da je zaslužio vječnu spomen uredjenjem (varaždinske) vojne krajine. Prije je ona bila jedva neka obrana protiv Turaka, sad pak daje carskoj službi mnogo hiljada vojnika, a domovini je velika korist otuda, što je toliko hiljada naroda iz barbarstva privedeno kulturi i što mnogo ljudi dobiva unosne službe, dok je prije krajina služila samo lakomosti pojedinaca. Otkad je uređena krajina, dižu se gradovi, zidu kuće i u selima itd., ukratko sve je krenulo na bolje³³⁾.

³³⁾ *Profecto cura industriae sua memoratus seren. princeps aeternum memoranda posuit servitia regi atque patriae. Regi ob reditum tot tantumque utilium militum numerum habendumque e terris suis servitium, quo carebat antea, tum confinia messis erant avaritiae privatorum ac adversus Turcas unice aliquot subsidium. Patriae non solum ob culturam tot milium hominum expurgatam barbariem, verum ob tot officia, ad quae applicari et accommodari possunt tanto numero homines, qui, quia mererentur, a rege stipendia exsolverentur. Patriae sic consuluit et prospexit, ut satis efferrī nequeat aeternamque meruerit memoriam. Recordamur viventes omnes, qui status erat Slavoniae Croatiaeque ante incoatam confinium regulationem. Post hanc non solum surrexere civitates at ruri plane videntur murata aedificia, asurrexere pagi ac oppida, templa, monasteria, expuncta a tot familiis passiva earundem debita, educatio, juventutis utilior nobiliorque, amictus personarum alter, verbo mutata quaevis in commodius meliusque. Auctae quidem sunt contributiones, ast adaucta et harum media, publici privatorumque ratio in universum mutata in melius (Krčelić, *Notitiae prael.* p. 443, 444).*

Nasuprot autor Noticije nigdje ne laska dvoru; on nipošto ne hvali regulaciju krajine, pače spočitava našim predima, što nijesu zapriječili njezin razvitak uzdržavanjem domaće vojske.

Krajačić predlaže, da se dokine zajednička blagajnica hrvatskoga kraljevstva. Tim bi dakako sva vrhovna financijalna uprava došla u ugarske ruke. Autor Noticije se nasuprot baš boji, da će uvedenjem posebne blagajnice za svaku županiju propasti financijalna samostalnost naše kraljevine, do koje on mnogo drži, pa dokazuje, da je naš sabor od konca 15. stoljeća samostalno odlučivao i o iznosu kraljevskog subsidija, dakle još prije, negoli ga se kralj odrekao u korist zemlje. Navodimo ovdje, kako Noticija s nekoliko rečenica, ali posve u skladu s vrelima, prikazuje hrvatsku financijalnu samostalnost počev od konca 15. pa do konca 16. stoljeća, kad je naime kralj odredio, da se i kraljevski subsidij ima ubirati u korist hrvatske zemaljske blagajnice:

„Kad je Matija I. među ostalim novotarijama godine 1472. uveo u Ugarsku naziv subsidija, čini se, da je i Slavoniju nagnao na to, da plaća polovicu toga subsidija. Već godine naime 1492. pod Vladislavom II. veli zakonski članak 2.: Uvijek i do današnjega dana bio je običaj, ako kralj nametne u Ugarskoj kakvo podavanje ili daću, da Slavonija plaća polovicu Poslije toga zakonskog članka pod Ljudevitom II., pače ni pod njegovim nasljednikom Ferdinandom I. nema spomena o Slavoniji, dok se mnogo toga određuje o subsidiju Ugarske. Kraljevi su naime uvijek dobivali od Slavonije mnogo veću kvotu subsidija, negoli je iznosila polovica ugarskoga, dapače po saborskim spisima pridonijela je napose Slavonija pod Ferdinandom I. na posebnim svojim saborima god. 1530. u Varaždinu i 1538. u Križevcima po 2 forinte, a već pod Maksimilijanom na svom saboru od godine 1565. po 12 forinti od dima uime subsidija. Kad je kralj Maksimilijan okrunjen, pa je ova kraljevina postala zavisnijom od ugarskih sabora, počelo se na njima raspolagati i slavonskim subsidijima. Tako zakonski čl. 4. od godine 1566., čl. 5. od god. 1572., čl. 1. od god. 1574. i čl. 25. od 1578. čine odredbe o popisivanju vrata (portarum conummeratio) u Slavoniji, ali se ne određuje naročito polovica ugarskog subsidija; no već zakonski članak 3. od 1593., čl. 9. od 1596., čl. 33. od god. 1598., čl. 10. od 1599., čl. 7. od 1600., čl. 3. od god. 1601., čl. 7. od 1602., čl. 14. (§ 5.) od 1608. (Post cor.), čl. 62. (§ 7.) od 1609., čl. 9. od god. 1613., čl. 36. (§ 3.) od god. 1618., čl. 32. (§ 3.) od god. 1622. i ko-

načno čl. 8. (§ 3.) od 1625. nameću Slavoniji polovicu ugarskog subsidija. Ili su se Madžari pobrinuli, da se to uvrsti u zakone, da se pokaže zavisnost Slavonije od Ugarske, ili su to izveli sami slavonski poslanici, da ih naime ne bi mogli kasnije siliti na što više. Nego ako prisposodobimo kronološki pregled slavonskog subsidija i dika s kronološkim pregledom ugarskog subsidija, vidi se, da se na ugarskim saborima bez efekta odlučivalo o subsidiju Slavonije, pa ako je i ostalo kod one polovice (ugarskoga subsidija, koji je po ugarskim zakonima redovito imala plaćati Slavonija), moralo se isto zaključiti i na slavonskom saboru. Tako je napose nametnuto 1699. Slavoniji 25 dinara od svake kuće, pa nalazimo, da je docnije iznova isto zaključeno na slavonskom saboru, a da nije ni spomenuta ona odredba ugarskog sabora, dapače onih godina, kad nam je ugarski sabor nametnuo polovicu svoga subsidija, često slavonski sabor određuje subsidij za Slavoniju u drugom iznosu. Osobito pak, pošto je ta kraljevska daća prepuštena za podmirenje naših vlastitih potreba, odonda je slavonska dika uvijek veća od polovice ugarskog subsidija³⁴).

Nema sumnje, Noticija se lijepo ističe svojom objektivnom i uopće naučnom vrijednošću među suvremenim radnjama, koje obrađuju iste predmete.

Još nešto; ako i ne spada strogo u referat o Noticiji, dobro će, mislim, doći za razjašnjenje državopravnih prilika, kojima se taj spis bavi. Kako smo prikazali, Noticija i drugi suvremeni spisi puni su tužbe na velike mane u našem političkom životu, napose na rdavu državnu upravu. Mnogo se toga doduše pretjeruje, gdjekad uopće pristrano prikazuje, ali uglavnom vrela opravdavaju te tužbe. Naš pisac, iznoseći redom mane i neurednosti, pokazuje redovito, kako bi se dotične uredbe imale popraviti, neurednosti maknuti; ali mi pitamo, nema li dubljih, zajedničkih razloga tim žalosnim pojavama i koji su ti razlozi? Krajačić, kako smo čuli, dovikuje, da je svemu kriva ona klika mogućnika, onaj nesretni „corpus aristoeraticum“, komu bi trebalo kao zmiji zgnječiti glavu. To je pisano u strančarskoj borbi, kojom smo se dosta bavili, pa ne ćemo više o njoj govoriti. Dublje ide Krčelić. Evo što on o tom govori na citiranom mjestu svojih „Noticiae praeliminares“. Istakavši, da je staleška uprava u području banske vlasti od vremena Vladislava II. posve degenerirala, nastavlja on: „Usljed zanemarivanja dobrih i korisnih nauka držim da se to zlo rodilo.

³⁴) Notitia p. 106 sq.

Hranili smo se metafizičkim sitnišem, a ni misliti nije se smjelo na nauke o državi, politici, vojničkim, gospodarskim prilikama i uopće o javnom pravu; propovijedalo se, da su to heretičke stvari. Tako danas i za našeg sjećanja. Bilo je dovoljno poznavanje obične gramatike, da se zna govoriti, prepirati i vikati u pitanjima o predmetima, kojih ne razumijemo. Dapače mnogi drže, da biće i vrijednost kreposti stoji baš u lukavštini tako, da se mnogi ne stide javno se pohvaliti, kako su drugoga prevarili, pa se ponose svojim zlobnim i sramotnim djelima. To je plod skolastičkih mudrolija. Ne ćemo uzeti za konjara čovjeka, koji ne pozna konje, niti za ovčara čovjeka, koji ne pozna ovaca, niti za vinogradara čovjeka, koji nije vidio loze, a traži se, da držimo najboljim vladarima one, koji se nikada nijesu bavili onim naukama, koje nas jedine uče, kako se vlada ljudma i kako se vrše javne službe³⁵⁾“.

Svakako ima mnogo istine u tim riječima, ali ja držim, da su žalosne pojave u javnom životu staroga našega kraljevstva u tijesnoj vezi s njegovim uređenjem. Samo to državno uređenje pogodovalo je — da se poslužim Krčelićevim izrazom — degeneriranju javne uprave. Naše kraljevstvo bilo je u vrijeme, koje nam je ovdje pred očima, još uvijek prava sredovječna staleška država; u njemu nalazimo sva karakteristička obilježja takove države. 14
 Po današnjem mišljenju u nauci državnoga prava glavno joj je karakterno obilježje dualizam, koji se sastoji u tom, da uz kralja ima još drugi relativno nezavisan subjekt državne vlasti. To su staleži, status et ordines, t. j. onaj maleni dio naroda, koji uživa politička prava. Staleži imaju svoju državopravnu sferu, jura et libertates regni, u kojoj nijesu podređeni vladaru, u opreci prema kraljevskim pravima, jura regis, t. j. prema sferi, u kojoj su i staleži podređeni vladaru. Nijesu staleži organ države kao subjekta vlasti, koji izvan njih postoji, te za koji i uime kojega oni rade. Prema današnjem shvaćanju rekli bismo možda najbolje, da su staleži po onom svom području država u državi, pa se oni sabrani u saboru često naročito i zovu regnum. I unutar te staleške sfere imaju pojedini staleži, velikaši, plemstvo i gradovi, svoja zasebna prava. Te sfere državne vlasti nijesu nipošto općim ustavnim zakonom točno određene: glavno vrelo državnog prava bili su običaji i privilegija najrazličitije vrste. Zato neprestano kolebanje i prijepori o granicama onih sfera između staleža i krune, pa i između pojedinih staleža. Staleži nastoje proširiti područje, u

³⁵⁾ Krčelić, Not. prael. p. 440.

kom bi imali biti nezavisni od krune, a i obratno kruna ide za tim, da ograniči područje državne vlasti staležâ. Tim se razjašnjuje ona neodređenost državnoga prava u mnogim odlučnim pitanjima, primjerice glede namještanja javnih funkcionara i njihovih djelokruga te prijepora u tom među krunom i staležima, među potonjima i banom, a i među pojedinim staležima međusobno. Uzmimo primjerice službu podbana. Bez sumnje namještao ga je izvorno posve slobodno kao svoga vikara sam ban, ali od druge polovice 16. stoljeća, opažamo u tom već neko kolebanje. Ističe se neko sudjelovanje sabora kod namještanja podbana, tečajem 17. stoljeća sve to više, a u zapisniku od 13. novembra 1690. čitamo, da je ban predložio Stjepana Jelačića saboru za podbana, a sabor da ga je jednoglasno prihvatio³⁶⁾. Odmah kasnije u 18. stoljeću namještaju opet banovi sami svoje podbane.

Do godine 1628. vršili su službu podbana redovito članovi nižega plemstva. Rečene godine (sadorski zapisnik od 24. oktobra) predložio je ban saboru za podbana baruna Gašpara Konjskog a, sabor ga je prihvatio s naročitom ogradom, da ovo namještenje magnata za podbansku stolicu ne bi prejudiciralo privilegiju nižega plemstva, da se podban uzima samo između njega³⁷⁾. I kasnije se po više puta ističe to pravo nižega plemstva, ali kad je godine 1690. Stjepan Jelačić postao podbanom, naročito su magnati porekli, da niže plemstvo ima takav privilegij, pa on doista nije nikada izašao na vidjelo³⁸⁾. Ipak je ostao taj običaj, da se podbanska služba podjeljuje članu nižega plemstva.

³⁶⁾ Sab. zapisnik od 13. februara 1690. Pošto je umr'o podban Vragović: in locum ejusdem demortui domini vicebani praetitulatus excel. dominus banus gener. Stephanum Jelachich hactenus regni protonotarium et vicecomitem comitatus Zagradiensis ob praeclara et utilia per eundem inclitis regnis praestita servitia pro vicebano vi privilegii regni et suae autoritatis banalis proposuit, quem domini S. et O. voto unanimi acceptarunt, vicebanus super eodem officio debitum praestitit juramentum (Protocolla cong. III. p. 489).

³⁷⁾ Sabor. zapisnik od 24. oktobra 1628. Tandem antelata die 24. praedicti mensis octobris eodem illustrissimo domino bano pro vicebanali officio magnificum dominum Casparem Konjski praedictae itidem Suae Caes. et reg. Mattis consiliarium proponente domini regnicolae vicebanum non e medio magnatum, sed ex ordine nobilium innuente privilegio superinde habito constitui debere pro primo responderant, nihilominus eundem dominum Casparem pro vicebano accepto ab eodem juramento solito acceptarunt ea sub cautela, ut praedictis privilegiis super officio vicebani habitis haec constitutio magnatis in vicebanum nihil unquam derogare aut praepjudicare possit (Protoc. cong. II. p. 259).

³⁸⁾ Sabor. zapisnik od 13. februara 1690. Et quia status nobilitaris praescitum regni privilegium occasione electionis vicebanalis habitum pro se dumtaxat interpre-

Dulje vremena kolebalo je pravo u pitanju, kakav djelokrug pripada podbanu za banova izbivanja. Izvorno je, bez sumnje, vršio svu bansku vlast, koliko ga sam ban kao svoga vikara nije ograničio; koncem 16. stoljeća protivili su se magnati tomu, jer nije dolično, da se velikaš mora pokoravati običnu plemiću. Ipak se još tečajem 17. stoljeća opaža, da se podbanu priznavalo pravo, da zamjenjuje bana za izbivanja, jer je bio bar dodijeljen velikašu kao postavljenomu banovu zamjeniku, dok nijesu koncem 17. stoljeća posve prevladali magnati³⁹⁾.

Ali se prepiralo i o tom, tko je ovlašten postaviti ovakova zamjenika; gdjekad ga je postavljao kralj, gdjekad ban, a gdjekad staleži, ili su ovi potonji bar prihvaćali postavljena zamjenika³⁸⁾. Još i drugo mnogo toga bilo je prijeporno glede položaja podbana, pa ćemo navesti još ovo. Od druge polovice 16. stoljeća nalazimo, da je podban redovito ujedno veliki župan županije zagrebačke i križevačke. Dostojalo se izvoditi, da je i to osnovano na kraljevskom privilegiju. Kruna je ustala protiv toga ograničivanja svoga prava, da imenuje velike župane. Magnati su poradili oko toga, da se otkinu od podbanske stolice županske časti. Načelno je izrečeno zakonskim člankom 123. od 1715., da kralju pripada pravo, da slobodno imenuje velike župane onih županija bez obzira na podbana, ali su ove časti ostale faktički spojene sve do polovice 18. stoljeća³⁹⁾. Nego ako su se staleži i borili za to, da ostane županska čast u podbana, koga je imenovao ban, nijesu ipak htjeli ni staleži ni ban priznati podbanu kao velikomu županu sva ona prava, koja bi mu kao velikomu županu pripadala. Tako mu se nije priznavalo pravo držati županijske skupštine, već je sabor obavljao županijske poslove obiju onih županija, koji bi inače spadali pred županijsku skupštinu; n. pr. restauracija županijskog magistrata i uopće namještanje županijskih činovnika.

Ovo smo iz naših vrela naveli samo primjerice, napose glede podbanske službe, ali ista se neizvjesnost prava ističe i u drugim vrlo važnim pitanjima. Jasno se iz vrelâ razabire i to, da su sta-

taretur, superinde status dominorum magnatum protestatus est. Status vero nobilitatis memorato privilegio in quantum in usu est et in actis regni contineretur inhaerendo reprotatus est super facta dominorum magnatum protestatione (Prot. cong. III. p. 495).

³⁹⁾ U rukopisu Ritterove banologije sveuč. bibl. R. 3457. ima kao dodatak Krčelićeva rasprava: De banalibus locumtenentibus, gdje autor prikazuje pitanje, komu pripada pravo imenovati banskog lokumtenenta za izbivanja banova, kralju ili banu samomu, i pripada li vicebanu pravo zamjenjivati odsutna bana.

leži (sabor) tečajem stoljećâ nastojali sve to više ograničiti vlast banovu; stranački je doduše pretjerana, ali svakako blizu istini ona citirana Krajačićeva, da su staleži tako skućili vlast banovu, da mu u političkoj upravi nije ostalo drugo pravo, nego da može po volji sebi imenovati podbana.

Još je jedno karakterističko obilježje sredovječne staleške države, a to je potpuna politička bespravnost goleme mase naroda. Krivo je, držim, mišljenje, da su u sredovječnoj državi evropskog kontinenta staleški sabori reprezentirali cijeli narod. Staleži sabrani u saboru zastupaju samo svoja vlastita prava. Za našu staru državu vrijedi potpuno ona Verböcijeva: *Populi nomine hoc in loco intellige solummodo dominos praelatos, barones et alios magnates atque quoslibet nobiles, sed non ignobiles (II, 4 princ.)*. Ako se gdje kada i zauzimaju staleži u saboru za puk, ne čine to oni kao zastupnici naroda, već kao gospodari podanikâ. Briga je to vlasnika stada ovaca, da se uzdrži u dobru stanju, da striženjem dobije što više i što bolje vune.

Uza takove prilike, napose uz nestatak snažne državne vlasti, koja kontrolira sve grane državne djelatnosti, lako će preoteti mah zloporabe sebičnih državnih funkcionara. Dakako, pri tome najviše strada ona velika politički bespravna masa naroda. U većoj ili manjoj mjeri pojavljuje se to, kako nas povijest uči, u svima sredovječnim staleškim državama. Prirodno je, pa se i to redovito pojavljuje, da pod vladom snažna vladara te prilike okreću na bolje. Snažan vladar autokratske čudi znade držati u redu bezdušne javne funkcionare te obuzdati i druge lakome mogućnike. Najčešće idu takovi vladari poglavito za tim, da poboljšaju položaj bespravna puka. Gdje kada ni ne paze na granice, što im postavlja i onako labavo državno pravo. U očima su to staleža despote, koji samovoljno krše „jura et libertates regni“, puk ih pak drži najvećim svojim dobrotvorima. Kroz stoljećâ čuva im narodna predaja harnu spomen. Za sve to naći će i u hrvatskoj povijesti i površan poznavalac lako dosta podataka. No imajući pred očima našu prošlost, osobito od 2. polovice 16. stoljeća, moramo još i to istaknuti, da i našim najboljim te najsnažnijim vladarima nije bilo toliko do valjana uređenja unutrašnjih prilika ostanaka ovoga kraljevstva, koliko do toga, da od njega otkinu što veće područje, kojim će nezavisno od bana i staleža vladati imajući pred očima samo svoje ratne osnove.

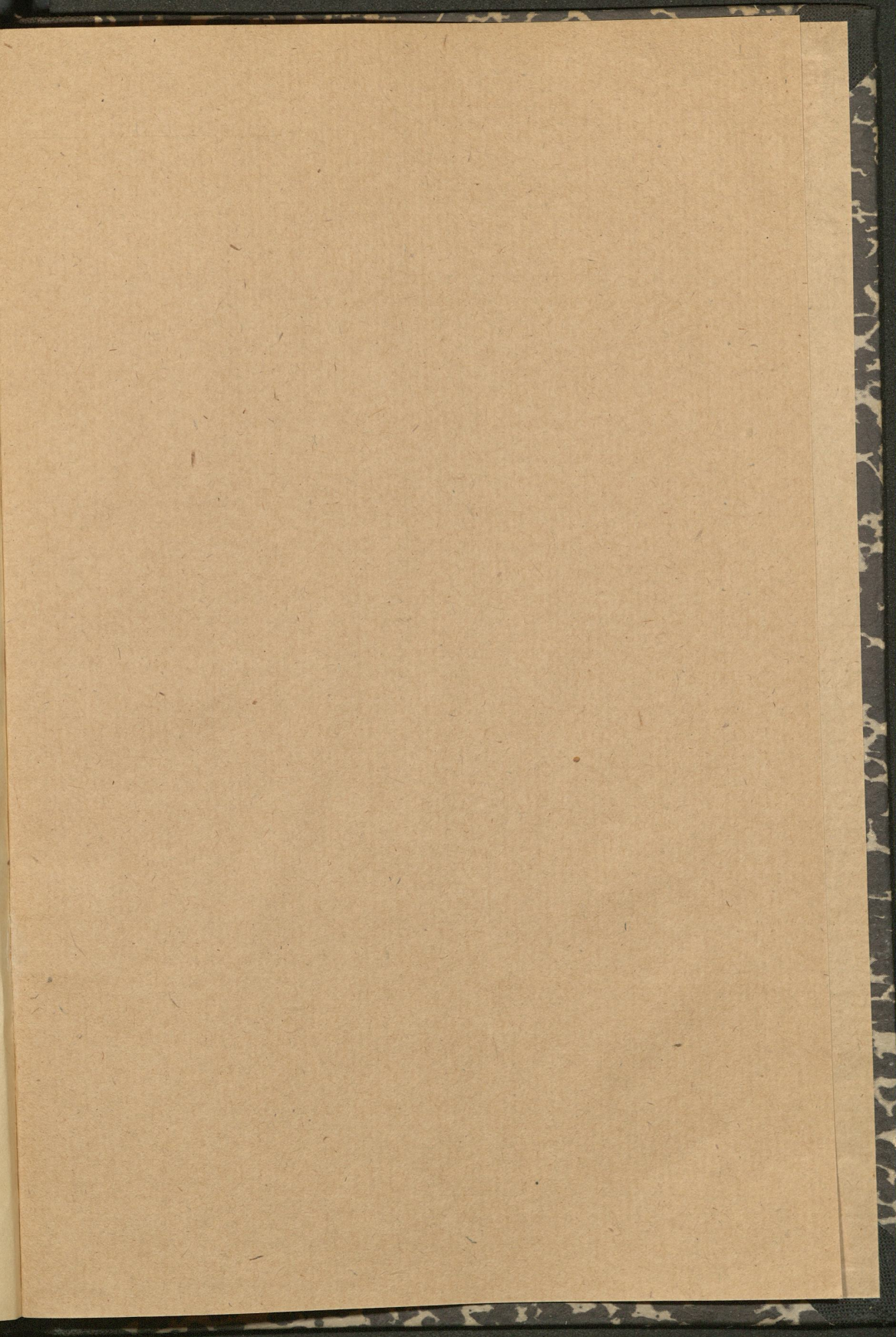
Ovo sam, mislim, morao primijetiti izvodima Noticije te suvremenih joj pisaca, napose Krajačića i Krčelića, koji traže razloge i lijek teškim manama, što se tečajem stoljećâ pojavljuju u upravi hrvatskog kraljevstva. Tim ću zaključiti ovo predavanje nadovezujući još samo nekoliko riječi na citiranu izjavu hrvatskog historika Krčelića o ovom predmetu. Moramo mu, mislim, dati pravo, kad veli, da je tu mnogo utjecao nestatak potrebna obrazovanja organâ javne oblasti. Razvitku onih teških mana, one degeneracije javne uprave pogodovalo je svakako državno ustrojstvo; ali je bjelodana istina, koja vrijedi za sva vremena i za države svake vrste, da bez vrsnih organa javne vlasti ne može biti govora o valjanoj upravi. I Krčelić je ukratko nabacio, kako se može steći potrebna vrsnoća za rad u javnoj upravi. Osudivši metafizička studija i skolastičku metodu ističe naročito, da se takova sprema može steći jedino studijem javnog prava i nacionalne ekonomije. Ne ćemo ovdje dalje raspravljati o tom pitanju, nego ću samo bolje istaknuti zdravu misao, koja je sadržana u onim Krčelićevim riječima, da obrazovanje organa javne vlasti mora biti osnovano na solidnim etičkim principima. Bez takova obrazovanja organa, koji vrše upravu, ne daje ni najbolja državna forma dovoljno jamstva, da ne će preoteti mah one teške mane, ona korupcija u javnoj upravi, od koje su toliko stradale sve sredovječne države, pa tako i staro naše kraljevstvo.

Zapret

Ovo sam mislim, morao priložiti izvodima. Zbog toga je su-
 vremeniti taj pisar, naposl. K. Kraljević i K. Kraljević, koji traže
 razloge i jik tekim manom, što se tojajem stojće pojavljaju
 u upravi bivšakog kraljevstva. Tim će najljepši ovo predavanje
 navedenim, jer samo nekoliko riječi na citiranu knjigu bivšakog
 habsburškog Kraljevstva o ovom predmetu. Možemo mi, mislim, dati
 parvo, kad želj, da je za mnogo nijesno rješenje, koje obavezuje
 organ javne oblasti. Razviku onih tekim man, one druge riječi
 javne uprave pogodovale je svakako državo ustrojstvo; ali je
 djelodana istina, koja vrijedi za svu vremen i za države svake
 vrste, da bez vrsnih organa javne vlasti ne može biti govora o
 vrsnoj upravi. I Kraljevstvo, ukratke buduću, kako se može steći
 potpuna vrsnost za rad u javnoj upravi. Osnovni moralistički
 studij i skolskičku metodu, koje nastoje, da se takova uprava
 može, stoji jedino studijem javnog prava i nacionalne ekonomije.
 Ne čemo ovjje dalje raspravljati o tom pitanju, nego ću samo
 bolje istaknuti važnu istinu, koja je sadržana u onim Kraljevstvin
 riječima, da obavezuje organ javne vlasti mora biti osnovano
 na solidnim etičkim principima. Bez takvog etičkog organa
 koji više uprave, ne daje ni najbolja država kama dostojno
 jamstva, da ne će preoteti mah one tekke mane, one karpitije, a
 javnoj upravi, od koje su toliko stambala, što pogodovale državi
 pa tako i stanu naše kraljevstvo.

Biblioteka Pravnog fakulteta
Zagreb

IX - 142 ^b